

Dostojevski in de eenentwintigste eeuw

Een religieuze omslag in de hedendaagse literatuurkritiek

Het werk en de persoon van Fjodor Dostojevski zijn sinds jaar en dag een geliefd onderwerp van studie voor literatuurcritici. Enkele recente boeken over deze schrijver kunnen dienen om bepaalde tendensen te laten zien in de moderne literatuurkritiek.

Het is bijna al een gemeenplaats geworden te zeggen dat de tijd van het postmodernisme voorbij is en dat we in een nieuwe cultuurperiode leven. Hoe deze nieuwe periode zal gaan heten is nog niet duidelijk (globalisme? multiculturalisme? een term die recht doet aan de ongekende invloed van de nieuwe media op de cultuur?), maar dat de huidige tijd anders is en anders voelt dan die van twintig, dertig jaar geleden is onmiskenbaar. Dat 'andere' verraadt zich bijvoorbeeld, mede onder invloed van de problematiek van internationaal terrorisme (9/11), klimaatverandering, migratie en economische crisis, in een grotere serieusheid. Het *laissez faire* en optimisme van de laatste decennia van de vorige eeuw zijn verdwenen, literatuur en kunst zijn minder speels en creationisten en verklaarde atheïsten bestrijden elkaar te vuur en te zwaard.

'ER ZIJN WEINIG SCHRIJVERS DIE ZO DOOR DE KRITIEK ZIJN MISBRUIKT EN GEMANGELD ALS DOSTOJEVSKI.'

Een van de minder zichtbare, maar naar mijn mening toch duidelijke tekenen van de nieuwe tijd, is de opmerkelijke, recente stroom van boeken over Dostojevski. Nu is Dostojevski, als een van de grootste romanschrijvers uit de wereldliteratuur, nooit weggeweest uit het literatuurwetenschappelijke debat, maar terwijl er in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw vooral studies verschenen over technische aspecten van zijn romans, zoals de opbouw van de plot en de rol van de verteller, is de aandacht nu verschoven naar de ideeënkant van zijn werk en dan vooral de religieuze problematiek. Daarmee keert de Dostojevskikritiek terug naar de periode die voorafging aan het postmodernisme, het modernisme, toen Dostojevski's romans een niet onbelangrijke inspiratiebron waren voor de filosofie van het existentialisme.

Er zijn weinig schrijvers die zo door de kritiek zijn misbruikt en gemangeld als Dostojevski. Talloze critici hebben hem gebruikt om hun eigen ideeën te illustreren. Als het in de kraam van een criticus te pas kwam, werden citaten uit de romans zodanig uit hun context gelicht dat ze soms een heel andere betekenis kregen dan ze in het werk zelf hadden, of werden uitspraken van een van de personages onverfrozen aan Dostojevski zelf toegeschreven. De een preees Dostojevski als een christelijk schrijver, de ander verketterde hem als een aartsreactionair of deed hem af, zoals Karel van het Reve, als 'een schrijver van veredelde keukenmeidenromans'. Opmerkelijk in nogal wat kritiek was dat er meer aandacht werd geschonken aan de auteur zelf dan aan zijn werk, een overblijfsel van de negentiende-eeuwse 'biografische methode', waarbij men ervan uitging dat wanneer je alles van een schrijver wist, je ook zijn werk kon verklaren en op de juiste wijze interpreteren. En soms was men niet eens in het laatste geïnteresseerd. Zo was Freud ervan overtuigd dat Dostojevski's epilepsie het gevolg was van de dood van zijn vader, die door diens lijfeigenen werd vermoord. Dostojevski was hier volgens Freud zo door geschokt – hij leed volgens hem aan een oedipuscomplex! – dat hij ziek werd. De moord op de oude Karamazov door een van zijn zonen in *De broers Karamazov* haalde Freud er natuurlijk ook bij, maar belangrijker voor hem was zijn 'diagnose' van de schrijver. Overigens verschijnen er veel meer studies over schrijvers dan over andere kunstenaars: schrijvers zijn interessanter omdat je op grond van hun leven hun werk kunt interpreteren en omgekeerd. Musici en beeldende kunstenaars lenen zich daar toch wat minder toe.

De hedendaagse Dostojevskistudies zijn in het algemeen wat voorzichtiger in hun interpretaties dan die van zo'n tachtig, negentig jaar geleden. Dat wil niet zeggen dat je geen vreemde dingen meer tegenkomt, maar het gebeurt nog maar zelden dat een criticus een van de vele meningen die je in Dostojevski's werk kunt aantreffen laat prevaleren boven de andere, of op grond van Dostojevski's romans probeert vast te stellen hoe de schrijver ervan zelf in elkaar zit. Deze duidelijke 'verbetering' in de Dostojevskikritiek is voor een groot deel te danken aan een invloedrijk werk van de Russische literatuurwetenschapper Michail Bachtin (1895-1975), *Problemen van de poëtica van Dostojevski*, voor het eerst gepubliceerd in 1929, maar pas na de Tweede Wereldoorlog bekend geworden. In zijn boek toont Bachtin overtuigend aan dat Dostojevski's romans 'polifonisch' zijn, waarmee hij wil zeggen dat de auteur niet één bepaalde mening dominant maakt in zijn werk, maar allerlei verschillende meningen op elkaar laat botsen, en wel op zo'n manier dat ze evenwaardig zijn. Die botsende meningen worden meestal verbonden met personages die binnen de romanwereld met elkaar worden geconfronteerd.

'OPMERKELIJK IN NOGAL WAT KRITIEK WAS DAT ER MEER AANDACHT WERD GESCHONKEN AAN DE AUTEUR ZELF DAN AAN ZIJN WERK.'

In *Misdaad en straf* bijvoorbeeld wordt uitvoerig beschreven op grond van welke ideeën Raskolnikov vindt dat hij een moord mag plegen. Als supermens die boven de massa (de 'luizen') staat, hoeft hij zich

niet te bekommeren om de 'normale' morele wetten en mag hij, als dit tenminste tot het heil der mensheid strekt, dingen doen die gewone mensen niet mogen. Deze mening wordt in de roman tegenover de christelijke visie van Sonja geplaatst, die inhoudt dat je je moet opofferen voor de naaste. Net als Raskolnikov, die een moord pleegt, doet ook zij iets verschrikkelijks, of doet ze zichzelf iets verschrikkelijks aan: ze wordt prostituee om het gezin van haar stiefmoeder te ondersteunen. Er zijn nogal wat - vooral christelijke - critici geweest die Sonja boven Raskolnikov stelden en daarmee aangaven dat haar opvattingen belangrijker zijn en 'dus' door Dostojevski belangrijker werden geacht dan die van Raskolnikov, maar de roman biedt daar geen enkele aanleiding toe. Sonja's geloof wordt in de roman niet verheerlijkt ten opzichte van de ideeën van Raskolnikov om de wereld te verbeteren en Raskolnikov wordt nergens veroordeeld om zijn daad, noch Sonja om haar besluit de prostitutie in te gaan.

Interessant zijn de vele discussies naar aanleiding van het slot van de roman. In de epiloog schrijft Dostojevski dat Raskolnikov, die zich onder invloed van Sonja heeft aangegeven en zijn misdaad heeft bekend, gestraft is met acht jaar dwangarbeid. Sonja is hem gevolgd naar de stad waar hij zijn straf moet uitzitten. Er is heel wat inkt gevloeid over de kwestie of Raskolnikov uiteindelijk ook tot het geloof komt en over de kwestie of Dostojevski op grond van wat hij schreef in zijn roman zelf van mening was dat het christelijk geloof uitkomst zou bieden ook voor de grootste misdadigers en voor mensen in de meest erbarmelijke omstandigheden. Afgezien van de vraag of het nu echt van belang is de meningen van Dostojevski als persoon te weten - van Homerus of Shakespeare weten we heel weinig, maar dat is bepaald geen beletsel hun werk te waarderen - is het zaak Dostojevski's tekst grondig te lezen en daaruit, zonder dat we hineininterpretieren, conclusies te trekken.

Raskolnikov, schrijft Dostojevski, heeft geen berouw van zijn misdaad (misschien wel spijt dat hij geen supermens bleek te zijn?) en wordt door zijn medegevangenen gehaat en als een 'godloze' beschouwd, zodat ze hem willen doden. Op Sonja daarentegen is iedereen gesteld. Helemaal aan het slot van de epiloog zegt de verteller dat Raskolnikov aan het begin van zijn dwangarbeid dacht dat Sonja wel over de godsdienst zou gaan zeuren, maar dat deed ze niet. Wel vroeg hij haar zelf om een Evangelie, maar daar las hij niet in. 'Hij opende het ook nu niet, maar er ging een gedachte door hem heen: zouden haar overtuigingen nu ook niet mijn overtuigingen kunnen zijn? Haar gevoelens, haar verlangens op zijn minst... (...) Maar hier begint al een nieuw verhaal, het verhaal van de geleidelijke vernieuwing van een mens, het verhaal van zijn geleidelijke wedergeboorte... (...) Dat zou het thema kunnen zijn voor een nieuw verhaal, maar ons verhaal van nu is ten einde.' Wat er verder gebeurt met Raskolnikov - misschien begint hij na zijn straftijd inderdaad een nieuw leven, maar misschien wordt hij wel doodgeslagen door zijn medegevangenen - vermeldt Dostojevski niet en ook de lezer kan dat onmogelijk weten, want Raskolnikov heeft, als 'personage van papier', geen leven buiten de roman. De roman biedt een open einde, dat de lezer zelf, zo hij wil, nader kan invullen. Maar het boek interpreteren als een fictionele illustratie van de theologische doctrine van de opstanding, zoals onlangs gebeurde in een 'religieus' artikel over Dostojevski, trekt de zaak wel erg scheef.

'HET IS ZAAK DOSTOJEVSKI'S TEKST GRONDIG TE LEZEN EN DAARUIT, ZONDER DAT WE HINEININTERPRETIËREN, CONCLUSIES TE TREKKEN.'

Het is opmerkelijk dat, een enkele aberratie daargelaten, ook critici met een religieuze achtergrond de lessen van Bachtin ter harte hebben genomen en accepteren dat er in Dostojevski's romans sprake is van verschillende filosofische of religieuze standpunten die soms lijnrecht tegenover elkaar staan en waartussen de auteur zelf geen keuze maakt. Van Rowan Williams (Dostoevsky. Language, Faith and Fiction, 2008), aartsbisschop van Canterbury, zou je enige religieuze inlegkunde wel verwachten, maar hij heeft Bachtin duidelijk goed gelezen en verwijst geregeld naar hem, zodat in zijn - niet gemakkelijke - boek geen sprake is van beroepsmatige vooringenomenheid. De centrale gedachte in zijn betoog is dat er een sterke overeenkomst is tussen geloof en fictie. Beide dienen er volgens hem toe de wereld te behoeden voor het ten offer vallen aan de rationaliteit: er zijn nog andere zaken in het leven die ertoe doen dan alleen feiten en mathematische zekerheden. Volgens Williams wordt dat in Dostojevski's romans op een bijzondere manier uitgewerkt.

De eerste keer dat Dostojevski het geloof in het rationele polemisch aan de orde stelt is in Aantekeningen uit het ondergrondse (ook wel vertaald als Memoires uit het souterrain). In het eerste deel van dit werk laat hij de hoofdpersoon, de keldermens, een monoloog uitspreken die erop neerkomt dat de mens lang niet altijd streeft naar datgene wat gunstig voor hem is, maar soms juist expres kiest voor het verkeerde, het nadelige. Je kunt dat zien als een psychologisch probleem of een treurige (?) waarheid, maar wat dit probleem of deze waarheid boeiend maakt is de manier waarop ze worden geuit en de persoon die ze uit. De keldermens, zo blijkt uit Dostojevski's beschrijving, is volkomen verknipt (hij geniet van zijn kiespijn en andere kwalen, heeft zich teruggetrokken in zijn kelderwoning maar verlangt hartstochtelijk naar medemenselijkheid en erkenning), en een typisch voorbeeld van zijn eigen stelling dat de mens een irrationeel wezen is, die tot de meest bizarre dingen in staat is. Hier is hij zelf aan het woord: 'Kortom de mens zit op een rare manier in elkaar; in dit alles ligt onmiskenbaar een grap besloten. Maar twee-maal-twee-is-vier is toch iets bij uitstek onverdraaglijks. Twee-maal-twee-is vier dat is, naar mijn mening niets anders dan een onbeschaamdheid, heren. Twee-maal-twee-is-vier ziet eruit als een dandy, zet u de voet dwars en spuugt u in het gezicht. Ik geef toe dat twee-maal-twee-is-vier een voortreffelijk iets is; maar als we toch bezig zijn alles te prijzen, dan moet ook gezegd worden dat twee-maal-twee-is-vijf ook een alleraardigst dingetje is.' Of je zelf een aanhanger bent van het

'deterministische' $2 \times 2 = 4$ dan wel het 'vrije' $2 \times 2 = 5$, maakt weinig uit. De manier waarop Dostojevski de keldermens zijn mening laat verkondigen is onovertroffen – geen filosoof of psycholoog zal dat ooit kunnen verbeteren.

'DE MANIER WAAROP DOSTOJEVSKI DE KELDERMENS ZIJN MENING LAAT VERKONDIGEN IS ONOVERTROFFEN – GEEN FILOSOOF OF PSYCHOLOOG ZAL DAT OOIIT KUNNEN VERBETEREN.'

In Aantekeningen uit het ondergrondse speelt het christelijk geloof geen rol, in de grote romans wel. Williams gaat vooral in op de romans, die hij overigens ook waardeert omdat Dostojevski daar volgens hem allerlei zaken aan de orde stelt die ook in de huidige maatschappij aanwezig zijn: terrorisme, misbruik van kinderen, fragmentering van het gezin, seksualisering van de cultuur, de toekomst van de liberale democratie, nationale identiteit, botsing van culturen. Dat is nogal wat en of dat allemaal echt uitgebreid te vinden is in Dostojevski's werk valt te betwijfelen. Die twijfel geldt niet voor het eerstgenoemde: terrorisme. Er is daarover geen intrigerender boek geschreven dan *Duivels* (ook wel vertaald als *Demonen* of *Boze geesten*), dat een reeks leden van een nihilistische cel ten tonele voert die ogenschijnlijk hetzelfde doel hebben, maar allemaal radicaal van elkaar verschillen, in feite totaal anders denken en daarom ook een andere ontwikkeling doormaken: de een kiest voor moord, de ander voor zelfmoord, een derde voor religieuze bekering. Volgens Williams maken Dostojevski's romans, met hun mengeling van religieuze aspecten en beschrijvingen van misdaad en geweld, ons bewust van wat het leven zou zijn zonder geloof.

'ATHEÏSME EN RELIGIE WORDEN EVEN STERK VOOR HET VOETLICHT GEBRACHT, ZODAT DE LEZER ZELF ZIJN KEUZE KAN MAKEN.'

Ook *Christian Fiction and Religious Realism in the Novels of Dostoevsky* (2011), van de Nijmeegse bijzonder hoogleraar Christendom in Rusland en Oekraïne Wil van den Bercken, is evenwichtig in de zin dat hij de religie niet laat prevaleren boven de fictie. Hij leest, net als Williams, de romans als romans, onderkent daarin de christelijke thematiek, maar ziet ook dat die thematiek wordt gepresenteerd op een wat hij noemt 'kwetsbare' manier. Personages die een christelijke visie representeren zijn niet direct de meest hoogstaande. Sonja in *Misdaad en straf* is een prostituee, haar vader een verstokte alcoholist. De hoofdpersoon van *De idioot*, de Christusachtige Mysjkin, is een zonderling en de monnik Zosima in *De broers Karamazov* is atypisch en wordt door zijn medemonniken min of meer als een ketter beschouwd. In de romanwereld moeten ze opboksen tegen personages die intellectueel gezien heel wat krachtiger zijn: Raskolnikov met zijn uitgewerkte ideeën over de supermens, Ivan Karamazov, die in een uitvoerig betoog het bestaan van God ontkent omdat deze het lijden van kinderen toelaat (in een modernere variant: 'hoe laat het bestaan van een god zich rijmen met Auschwitz?'). Van den Bercken prijst Dostojevski voor zijn kwetsbare, 'paradoxe' presentatie van het christelijk geloof: atheïsme en religie worden even sterk voor het voetlicht gebracht, zodat de lezer zelf zijn keuze kan maken.

Van den Berckens boek is aanzienlijk helderder dan dat van Williams en behandelt de religieuze thematiek in Dostojevski's werk niet aan de hand van enkele hoofdthema's – zodat je voor een goed begrip het hele oeuvre van de schrijver eigenlijk paraat moet hebben – maar van roman tot roman, wat voor de lezer overzichtelijker is. Zijn belangrijkste conclusie is dat het Dostojevski niet te doen is om uiterlijke aspecten van het geloof, maar dat het in zijn werk altijd gaat om 'tijdloze', essentiële zaken zoals vertrouwen in God, altruïsme, berouw, medelijden, vergeving, aanvaarding van het lijden. De kerk als institutie speelt in feite geen rol.

Dostojevski kan dan ook bepaald niet worden gezien als een vertegenwoordiger van de Russische orthodoxie, zoals hij onder meer door de Russische Kerk sinds de perestrojka wordt geclaimd. Als 'bewijs' dat hij dat zou zijn haalt men nog al eens 'De legende van de Grootinquisiteur' van stal, het bekende hoofdstuk in *De broers Karamazov*, waarin wordt beschreven hoe Jezus, na vele eeuwen teruggekeerd naar de aarde, een ontmoeting heeft met een belangrijke persoon binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Die ziet hem liever niet verschijnen, want de kerk heeft het werk van Jezus inmiddels gecorrigeerd en ter wille van het 'geluk van de mensheid' het geloof als vrije keuze ingeruild voor gehoorzaamheid aan de kerk, en daarmee voor een geloof gebaseerd op wonderen, mysterie en autoriteit. 'De legende van de Grootinquisiteur' is op zeer veel verschillende manieren geïnterpreteerd (in de recente Duitse vertaling van Dostojewskis *Legende vom Grossinquisitor* van de Russische schrijver en filosoof Vasili Rozanov worden in een uitvoerig nawoord 59 van deze interpretaties besproken). Hoewel het een verhaal in een verhaal is (Ivan Karamazov heeft het verzonnen en vertelt het aan zijn broer Aljosja), wordt het vaak gebruikt om een bepaald kerkelijk standpunt te staven dan wel te ontkrachten. Dat de Grootinquisiteur rooms-katholiek is, is voor de Russisch-Orthodoxe Kerk voldoende reden om te beweren dat Dostojevski aan haar kant staat. De schrijver kan voor veel karretjes worden gespannen.

'DOSTOJEVSKI KAN BEPAALD NIET WORDEN GEZIEN ALS EEN VERTEGENWOORDIGER VAN DE RUSSISCHE ORTHODOXIE.'

Naast boeken over religie en geloof in het werk van Dostojevski verschijnen er ook studies over de theologische interpretatie van zijn werk. Een daarvan is de dissertatie van Katja Tolstaja, als UD werkzaam aan de VU (Oosters Christendom), *Caleidoscoop. F.M. Dostojevski en de vroege dialectische theologie*. In haar boek schetst Tolstaja hoe Karl Barth, een hartstochtelijk lezer van Dostojevski, zowel de schrijver zelf als zijn personages gebruikte om zijn eigen theologische positie kracht bij te zetten. Ook

zij heeft Bachtin gelezen en laat zien dat Barth met zijn interpretaties een nogal scheve schaats rijdt. Maar helemaal bachtiniaans is ze niet. In haar eigen interpretatie baseert ze zich op brieven en andere egodocumenten van Dostojevski om aan te geven dat de schrijver zelf gelovig was en dat je dat in zijn fictionele werk kunt terugvinden. Daar kun je vraagtekens bij zetten, in de eerste plaats omdat ook in brieven of dagboeken iemand niet altijd de 'waarheid' hoeft te verkondigen, in de tweede plaats omdat de literatuur haar eigen wetten heeft en romanpersonages bijvoorbeeld meningen kunnen verkondigen die haaks staan op de opvattingen van de schrijver. Maar het religieuze bloed kruipt waar het niet gaan kan. Zelfs Van den Bercken beweert in zijn boek dat iemand die geen affiniteit met religie heeft 'de diepte van Dostojevski's behandeling ervan niet kan voelen' en onderschrijft de mening dat christelijk geloof een voorwaarde is voor het begrijpen van Dostojevski. Je vraagt je af hoe hij dat weet. Misschien kunnen - religie en atheïsme zijn immers gelijkwaardig in Dostojevski's werk - wel alleen atheïsten Dostojevski's werk echt begrijpen.

Willem G. Weststeijn is emeritus hoogleraar Slavische letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

Aantekeningen uit het ondergrondse
door **F.M. Dostojevski**
Vertaling Monse Weijers.
Athenaeum-Polak & Van Gennep.
Amsterdam 2006. 165 pag., € 12,50

Caleidoscoop. f.m. dostojevski en de vroege dialectische theologie
door **Katja Tolstaja**
Narratio. Gorinchem 2006.
353 pag.
(Een Engelse vertaling verschijnt bij
WipfandStockPublishers,Eugene,OR.), € 34,50

Christian Fiction and Religious Realism in the Novels of Dostoevsky
door **Wil van den Bercken**
Anthem Press. Londen/New York 2011.
149 pag., € 90,95

De broers karamazov
door **F.M. Dostojevski**
Vertaling Arthur Langeveld.
G.A. van Oorschot. Amsterdam 2005.
966 pag., € 22,50

Dostoevsky - Language, Faith and Fiction
door **Rowan Williams**
Continuum. Londen 2008.
290 pag. , € 24,50

Dostojewskis Legende vom Grossinquisitor
door **Wassili Rosanow**
BIS-Verlag. Oldenburg 2009.
446 pag., € 23,30

Duivels
door **F.M. Dostojevski**
Vertaling Hans Boland.
Athenaeum-Polak & Van Gennep.
Amsterdam 2008.
711 pag. [niet meer leverbaar]

Misdaad en straf
door **F.M. Dostojevski**
Vertaling Lourens Reedijk.
Athenaeum-Polak & Van Gennep.
Amsterdam 2009. 661 pag., € 34,95

Literatuur:

- Ksana Blank. Dostoevsky's Dialectics and the Problem of Sin. Northwestern University Press. Evanston, IL 2010.
- Steven Cassedy. Dostoevsky's Religion. Stanford University Press. Stanford, CA 2005.
- Dostoevsky Studies 13. Special Issue: Dostoevsky and Christianity. 2009.
- Malcolm Jones. Dostoevsky and the Dynamics of Religious Experience. Anthem Press. Londen 2005.
- Janet G. Tucker. Profane Challenge and Orthodox Response in Dostoevsky's Crime and Punishment. Rodopi. Amsterdam/New York 2008.

Externe links

Aan Dostojevski is een lemma gewijd in de OrthodoxWiki, een orthodox-christelijke variant op Wikipedia:
http://orthodoxwiki.org/Fyodor_Dostoevsky

Een Engelse vertaling van Freuds tekst over Dostojevski is te vinden op SlideShare:
www.slideshare.net/341987/dostoevsky-and-parricide

De universiteit van Sheffield heeft een Bakhtin Centre, gewijd aan het werk van de Russische wetenschapper:
www.sheffield.ac.uk/bakhtin/index

Een christelijk perspectief op de 'theologie van Dostojevski':
www.faithalone.org/journal/1997ii/Townsend.html
www.faithalone.org/journal/1997ii/Townsend.html

Een site van Dartmouth University over De broers Karamazov:
www.dartmouth.edu/~karamazov/resources